

Sumerlerin Kimliğine Dair Tartışmalar: Dinler Tarihi Açısından Değerlendirme

Huzme Gülek GÜLTEKİN | ORCID: [0000-0001-6860-5418](#) | E-Posta: huzmezeynep@hotmail.com

Bağımsız Araştırmacı, Ankara, Türkiye

z

Sumerliler Güney Mezopotamya'da Basra körfezinin kuzey kıyılarındaki bataklık bölgede M 4. binyıl ortalarından itibaren yerleşik oldukları bilinen topluluklardır. Bu dönemde oluşturulan "Uruk kültürü"ne ait karakteristik unsurların söz konusu dönemde Anadolu'ya kadar geniş bir alanda görülmesi "Uruk yayılımı" olarak adlandırılmaktadır. Uruk kültürü, adını bölgede kurulan ilk şehir olan Uruk'tan almıştır. İlk yazılı belgeler bu şehirde bulunmuş, 3. binyıl başlarından itibaren evre şehirlerde de görülmeye başlamıştır. Belgelerin yazıldığı dil Sumercedir. Ancak Uruk kültüründen önce bölgede Al-Ubeyd veya Obeyd kültürü olarak adlandırılan daha eski bir kültür katmanı da bulunmaktadır. M 5. binyıldan M 4. binyıla, Uruk dönemi başlangıcına kadar bu kültüre ait unsurlar tespit edilmektedir. Bazı Sumer şehirlerindeki büyük tapınakların basit yapılı ve kk boyutlu ilk örnekleri bu döneme aittir. İlk sulama kanalları da Obeyd döneminde kazılmış, evre coğrafyalarla irtibat bu dönemde başlamıştır. Obeyd dönemiyle Uruk dönemi arasındaki temel fark şehirleşme ve nüfustaki ani artış olarak değerlendirilir. Bu gelişmeleri bazı uzmanlar yeni bir halkın, yani Sumerlilerin bölgeye gelişine bağlarken, bazıları Sumerlilerin Obeyd döneminde beri bölgede yerleşik olduklarını dşnm ve bu dönemde yaşanan gelişimi bir kültürel kırılma değil, zaman içinde şartların olgunlaşmasıyla gerçekleşmiş bir kültürel sıçrama olarak değerlendirmişlerdir. Bu nedenle Sumerlilerin bölgeye yerleşme tarihleri ve kimlikleri hakkında, arkeolojik, filolojik ve antropolojik bulgulardan hareketle çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu makalenin yazılmasındaki amaç, konu ile ilgili görüşleri bir araya getirdikten sonra bir de dinler tarihi perspektifinden değerlendirmektir. Zira Sumer coğrafyası her ne kadar Anadolu coğrafyasına uzak görünse de ilk Sumer şehri Uruk ile Anadolu'daki bazı yerleşimlerin erken dönemde kültürel bağlantısı olduğunu gösteren bulgular mevcuttur. Ayrıca Türkistan, Kafkaslar, Anadolu

ve Mezopotamya arasında MÖ 4. binyıldan itibaren ticari ilişkilerin varlığı tespit edilmiştir. Uzun mesafeli ticaretin, söz konusu alanda demografik ve kültürel aktarımı, dolayısıyla inançlarda senkretizmi beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle inançlar üzerinden yapılacak bir değerlendirme Sumerlilerin kimliği probleminin çözümüne katkıda bulunabilir. İnançların ileriye dönük tarih aşan özellikleri sayesinde günümüze ulaşmaları, yaklaşık beş bin yıl öncesine ait bazı inanç ve uygulamaların bugün de gözlenmesine ve karşılaştırma yapılabilmesine imkân vermektedir. Bu çalışmada Sumerlilerin kimliği üzerine görüşler çeşitli yönleriyle ortaya konulduktan sonra konu bir de inançlar açısından ele alınmış, Sumer inançları ile benzerlik gösteren inanışlar, dinler tarihinin karşılaştırmalı fenomenolojik metoduyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Dinler Tarihi, Mezopotamya, Sumer, Uruk, Tanrı, İnanç, Köken.

Atıf Bilgisi

Gültekin, Huzme Gülek. "Sumerlerin Kimliğine Dair Tartışmalar: Dinler Tarihi Açısından Değerlendirme". Dini Araştırmalar 67 (Aralık 2024), 397-429.

<https://doi.org/10.15745/da.1539927>

Geliş Tarihi	28.08.2024
Kabul Tarihi	23.10.2024
Yayın Tarihi	20.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>Bu çalışma Prof. Dr. Durmuş Arık danışmanlığında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Huzme Gülek Gültekin tarafından hazırlanan "Sümer Yapıları ve Metinlerinin Dinler Tarihi Açısından İncelenmesi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Etik Bildirim	diniarastirmalar98@gmail.com
Yapay Zeka Bildirimi	Bu çalışma hazırlanırken yapay zeka araçları kullanılmamıştır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Discussions on the Identity of the Sumerians: An Evaluation From the Perspective of the History of Religions

Huzme Gülek GÜLTEKİN | ORCID: [0000-0001-6860-5418](https://orcid.org/0000-0001-6860-5418) | E-Posta: huzmezeynep@hotmail.com

Independent Researcher, Ankara, Türkiye

Abstract

The Sumerians are communities known to have settled in the swampy region on the northern shores of the Persian Gulf in Southern Mesopotamia since the mid-4th millennium BCE. The culture that emerged during this period is called the "Uruk culture", and the fact that the characteristic elements of the Uruk culture were seen in a wide area up to Anatolia during this period is called the "Uruk Expansion". The Uruk culture is named after Uruk, the first city established in the region. The earliest written documents were found in this city, and they began to be seen in surrounding cities from the beginning of the 3rd millennium BCE. The documents were written in the Sumerian language. However, before the Uruk culture, there was also an older cultural layer in the region called the Al-Ubaid or Ubaid culture. Elements belonging to this culture have been identified from the 5th millennium BCE to the 4th millennium BC, to the beginning of the Uruk period. The earliest examples of large temples in some Sumerian cities, characterized by simple structures and small sizes, date back to this period. The first irrigation channels were constructed in the Ubaid period, marking the beginning of contact with the surrounding geographies. The main difference between the Ubaid period and the Uruk period is considered to be urbanization and a rapid increase in population. While some experts attribute these developments to the arrival of a new people, the Sumerians, in the region, others have thought that the Sumerians had been settled in the region since the Ubaid period. They interpret the advancements of this era not as a cultural discontinuity but as a cultural leap resulting from the maturation of existing conditions over time. For this reason, various views based on archaeological, philological and anthropological findings have been put forward regarding the dates of the Sumerian settlement in the region

and their identities. The purpose of writing this article is to bring the views together and then evaluate the subject from the perspective of the history of religions. Even though the Sumerian geography seems distant from the Anatolian geography, there are findings that show that the first Sumerian city, Uruk, had an early cultural connection with some settlements in Anatolia. In addition, trade relations have been identified between Turkestan, the Caucasus, Anatolia and Mesopotamia since the 4th millennium BCE. It is understood that long-distance trade facilitated demographic and cultural transfer in the area in question, resulting in syncretism in beliefs. Therefore, an evaluation based on beliefs can significantly contribute to understanding the identity of the Sumerians. The fact that beliefs have survived to the present day thanks to their characteristics that transcend history allows some beliefs and practices from approximately five thousand years ago to be observed and compared today. In this study, after presenting the views on the identity of the Sumerians from various aspects, the subject is also examined in relation to beliefs. Beliefs that are similar to Sumerian beliefs are evaluated with the comparative phenomenological method of the history of religions.

Keywords

History of religions, Mesopotamia, Sumer, Uruk, Deity, Belief, Origin.

Citation

Gültekin,Huzme Gülek. “Discussions on the Identity of the Sumerians: An Evaluation From the Perspective of the History of Religions”. Religious Studies 67 (December 2024), 397-429.

<https://doi.org/10.15745/da.1539927>

Date of Submission	28.08.2024
Date of Acceptance	23.10.2024
Date of Publication	20.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External This study is based on the doctoral dissertation entitled “Examination of Sumerian Structures and Texts in terms of History of Religions” prepared by Huzme Gülek Gültekin at Ankara University Institute of Social Sciences under the supervision of Prof. Dr. Durmuş Arık.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	diniarastimalar98@gmail.com
Artificial Intelligence Statement:	Artificial intelligence tools were not used in the preparation of this study.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

“Sumerliler”, Güney Mezopotamya’daki Uruk yerleşiminde ilk çivi yazılı belgeleri üreten topluluğa verilen isimdir. Bu isim aynı coğrafyada yaşamış olan Sami kökenli Akadlılar tarafından, Akadca yazılmış metinlerde geçmektedir.¹ Yani “Şumerum” aslında Akadlıların bu topluluktan veya yaşadıkları coğrafyadan bahsederken kullandıkları tabirdir. Bu isim hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. Ancak kelimenin kesin olarak bilinen bir anlamı yoktur.

Sumerlilerin kendi ülkelerini “ki.en.gi” veya “kalam” olarak ifade ettikleri görülmektedir. “kalam” sözcüğü 3200-3000 yıllarına tarihlenen Uruk III döneminden beri Uruk şehrinde yazılmış belgelerde görülürken², “ki-en-gi” terimi 2900-2700 Erhanedanlar I-II dönemine ait Ur şehrinde bir metinde,³ 2600-2500 Erhanedanlar IIIa dönemine ait Abu Şalabih⁴ ve Şuruppak⁵’tan birkaç belgede bulunur. 2500-2350 Erhanedanlar III dönemine ait çok sayıda belgede “ki-en-gi” ifadesi geçer. Nippur’da bulunan RIME 1.14.17.01 numaralı belgede “{d}en-lil lugal kur-kur-ra en šà-kúš-an-na en ki-en-gi lugal kalam-ma”=“tanrı Enlil, tüm ülkelerin kralı,

¹ RIME 4.01.05.03, ex. add102 numaralı 2000-1900 İsin hanedanı döneminden, kral Lipit-İstar’a ait belgenin surface a, column b 14-16. satırlarında “šar ma-at šu-me-ri-im ù a-kà-dì-im” (Sumer ve Akad ülkesinin kralı) yazmaktadır. Sumerce metinlerde yer alan “lugal ki-en-gi^{ki}urí(m)” ile aynı anlamdadır. “ki-en-gi” ve “ma-at šu-me-ri-im” (Sumer ülkesi) aynı anlama gelmektedir. Hammurabi dönemine ait RIME 4.3.06.17 numaralı metnin 16. satırında ise “lugal kalam šu-me-ri-im” olarak yazılan ifade aynı anlamdadır. Kral için Akadca šar yerine Sumerce lugal, ülke için Akadca mātu(m) yerine Sumerce “kalam” kelimeleri kullanılmıştır. Sumerce “kalam” kelimesi aynı zamanda tek başına da Sumer toprakları, Sumer ülkesi anlamına gelmektedir. işaretiyle yazılan Kalam sözcüğü MÖ 3000-2500 yıllarından itibaren metinlerde görülmektedir. Yeni Asur dönemi krallarından Esarhaddon’a ait RINAP 4 Esarhaddon 098 numaralı tabletin 14. satırında ise kral “lugal kur šu-me-ri” olarak unvanlandırılmıştır. Bu metinde memleket, ülke anlamında kullanılan sözcük Sumerce “kur”dur. Ancak eski Sumerce metinlerde “kur” yabancı topraklar anlamına gelmektedir. Ayrıca Şumerum kelimesi veya Sumerce metinlerde karşılığı EME.GİR₁₅ Sumer dili, Sumerce anlamında da kullanılmıştır. Martha T. Roth (ed.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* (Chicago: Oriental Institute, 1956). Shin 3/272

² ATU 6, pl.058; ATU 6, pl. 060; 067

³ Lorenzo Verderame, *Archaic Tablets and Fragments from Ur (ATFU). From L. Woolley’s excavations at the Royal Cemetery* (DiCAM, 2013). Nisaba 25.

⁴ Robert D. Biggs - John Nicholas Postgate, “Inscriptions from Abu Salabikh, 1975”, *Iraq* 40/2 (1978), 101-117. IAS 518.

⁵ Raymond Janin, “Jestin (Raymond), Tablettes sumériennes de Suruppak conservées au musée de Stamboul”, *Revue des études byzantines* 37/191 (1938), 480-480; Anton Deimel, “Schultexte aus Fara (WVDOG 43)” (Leipzig, 1923). SF 001, WF 092, WF 094

Šakušanna beyi, Kiengi beyi, Kalam kralı” ifadesi yer alır.⁶ Bu belgeden anlaşılacağı gibi “kalam” tüm Sumer ülkesini, “ki-en-gi” ise bu ülkedeki bir yeri ifade eder ve Enlil bu bölgenin “en”i (beyi) olarak yazılır. Akad döneminden itibaren Umma’da ve Uruk’ta⁷ “lugal ki-en-gi” yani “ki-en-gi kralı”⁸ olarak yazılmış olması bu dönemle birlikte terimin Sumer ülkesini ifade etmeye başladığını gösterir. 2100-2000 arasına tarihlenen III. Ur hanedanlığı döneminden itibaren ise krallar “lugal ki-en-gi ki-uri” (Sumer Akad kralı) unvanını kullanmaya başlamışlar,⁹ bu unvan sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam etmiştir. Sumerlilerin kendilerinden bahsederken kullandıkları özel bir kelime yoktur. Metinlerde “karabaşlı halk” ifadesi geçmektedir.¹⁰

1. Sumerlilerin Kökeni Üzerine Görüşler

19. yüzyılda çivi yazılı tabletlerden Sumerce yazıları deşifre ederek bu dili keşfedenlerin genel kabulü bilim camiasında açıklandıktan sonra Sumerlilerin kökeni hakkında yorumlar yapılmıştır. Yorumların çoğu arkeolojik ve filolojik veriler üzerine kuruludur. Sumerce genellikle Ural-Altay ve Fin Ugor dilleriyle ilişkilendirilmiş, Sumerlilerin Güney Mezopotamya’ya MÖ 4. binyılın ortalarında Türkistan, Kafkaslar, İndus Vadisi veya Basra körfezinden göç ettikleri düşünülmüştür. Zaman içinde bu görüşler değişime uğramış Sumer dilinin hiçbir dille akrabalığı olmayan izole bir dil olduğu¹¹ ve Sumerlilerin Güney Mezopotamya’nın ilk yerleşimcilerinden oldukları görüşü ağırlık kazanmıştır.

⁶ Douglas R. Frayne, *Presargonic Period (2700-2350 BC) The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods* (University of Toronto Press, 2008).

⁷ Douglas R. Frayne, *Sargonic and Gutian periods (2334-2113 bc). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods* (Toronto: The University of Toronto Press, 1993). RIME 2.13.06.04.

⁸ Edmond Sollberger, “Pre-sargonic and Sargonic economic texts”, *London: The Trustees of the British Museum*, (1972). CT 50, 052

⁹ David I. Owen, *Neo-Sumerian Archival Texts Primarily from Nippur in the University Museum, the Oriental Institute, and the Iraq Museum (NATN)* (Eisenbrauns, 1982). NATN 273, NATN 388

¹⁰ Black, Jeremy, *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*, Oxford (1998). Erişim Tarihi: 08.08.2024.; Johannes Jacobus Adrianus van Dijk vd., “Ur III Incantations from the Frau Professor Hilprecht-Collection, Jena”, *Texte und Materialien der Frau Professor Hilprecht Collection of Babylonian Antiquities im Eigentum der Friedrich-Schiller-Universität Jena*, (2003). TMH 06, 01a; ETCSL 1.3.3.234

¹¹ Adam Falkenstein, *Das Sumerische* (Brill Archive, 1964), 17.

1.1. Sumer Dili ile İlgili Görüşler: Sumerlilerin dilini Ural-Altay dilleriyle ilişkilendiren görüşler H. Rawlinson, E. Hincks, J. Oppert¹², B. Landsberger¹³, H. Frankford¹⁴ gibi ilk dönem uzmanlarına aittir. Türkiye’de O. N. Tuna, Sumerce ve Türkçe benzerliğini ortaya koymak için 168 kelime listelemiş, bu benzer kelimelerin Ana Türkçenin Ana Doğu ve Ana Batı olarak ilk ayrıldığı döneme, Doğu Türkçesinin en eski devirlerini temsil eden Ana Doğu Türkçesine ait olduğunu belirtmiştir.¹⁵ A. Falkenstein ise Sumercenin bitişken ve eklemeli bir dil olduğunu, ancak bu dili Türk dili, Kafkas dilleri gibi diğer eski doğu dilleriyle ilgilendirme çabalarının, Sumerce tam olarak hiç biriyle örtüşmediği için sonuca ulaşmadığını ifade etmiştir.¹⁶

Sumer dili esnek dil yapısına sahip Hint Avrupa dillerinden farklı olarak aglutinatif, yani bitişken bir dildir. Tek heceli bir kökün başına ve sonuna ekler getirilmiş, şahıs ve zamana göre çekimler yapılmıştır. Bu sistemde fiil kökü hiçbir şekilde değişmez, sadece ek alır. Ural Altay dil ailesi Sumerce ile bu yönüyle benzerlik göstermektedir.¹⁷ Ancak Türkçe gibi Ural-Altay dillerinde olmayan ergatif yapı ve ön ekler Sumercede bulunduğundan bu farklılık da dikkate alınmalıdır. Bask dili, Gürcü dili gibi bazı Kafkas dilleri, Tibet, Himalayalar, bazı Kuzey Asya toplulukları, bazı Sibirya ve Avusturalya topluluklarının dilleri ergatif özelliğe sahiptir.¹⁸

¹² Kevin J. Cathcart, “The earliest contributions to the decipherment of Sumerian and Akkadian”, *Cuneiform Digital Library Journal* 2011/1 (2011), 9 ; Samuel Noah Kramer, *Sümerler, Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. çev. Özcan Buze, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002), 135. 19. yüzyıl ortalarında Persopolis’te bulunan Behistun yazıtını deşifre eden Rawlinson bu dili bugün Ural-Altay olarak ifade edilen Turan dil ailesiyle ilişkilendirmiştir. Sumerce yazıları çözümlleyen diğer isim E. Hincks de benzer şekilde Sumerceyi aglutinatif özelliğini göz önüne alarak Turan dillerine benzetmiştir.

¹³ Benno Landsberger - Mebrure Osman Tosun, “Sümerler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1/5 (1943), 89-96., 95.

¹⁴ Henri Frankfort, “Archeology and the Sumerian problem”, *Studies in Ancient Oriental Civilization*, (1932), 41.

¹⁵ Osman Nedim Tuna, “Sümer-Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 37/1989 (1994), 257-293.

¹⁶ Falkenstein, *Das Sumerische.*, 17.

¹⁷ İrfan Albayrak - Hakan Erol, “Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/17 Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Sayısı (2018), 153-163., 159-160.

¹⁸ Heinrich Wagner, “The typological background of the ergative construction”, *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature*, (1978), 37-74; Piotr Michalowski, “Sumerian as an Ergative Language, I”, *Journal of Cuneiform Studies* 32/2 (Nisan 1980), 86-103.

Sumerceye ait bazı özellikler Ural-Altay ve Fin Ugor dilleri, Bask dili¹⁹ Gürcü dili²⁰ ve Dravidyan dillerle²¹ karşılaştırılmıştır. Sumercenin Hurrice ve Urartuca ile benzerliği de bazı uzmanlar tarafından savunulmaktadır. Hurrice ve Urartuca da Sumerce gibi ergatif özelliğe sahip dillerdir. Ancak Sumercede Hurriceden farklı olarak ön ekler de mevcuttur. Eski Yakın-doğu'da hem ön ek hem de son ek kullanılan erken dillerin Sumerce ve Hattice, yalnızca son ek kullanılan dillerin Hurrice ve Urartuca olduğu belirtilmiş,²² Hattice ve Sumercenin neolitik dönemde Anadolu'dan Yakın-doğu'ya ve Batı'ya yayılan "Hatto-Sumerian" dil ailesine ait oldukları öne sürülmüştür. Sumerce ve Hatticenin gramer yapıları, ön ek bulundurmaları, fiil dizilimleri ve bölünmüş ergatif yapılarının benzerlik gösterdiği ifade edilmektedir.²³

Güney Mezopotamya'nın birbirine yakın yerleşimlerinde Sumercenin farklı lehçelerle yazıldığı görülür. Yerli lisan anlamındaki EME.GİR²⁴, kadın dili anlamına gelen EME.SAL ve UD.GAL.NUN yapısında kelimeler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Sumercenin 6 veya daha fazla lehçesinin olduğu ifade edilmiştir. Özellikle "emesal" lehçesinin Sumerce ilahilerin birçoğunda kullanıldığı, lokasyonu ve döneminden tam emin olunamasa da Semitik alıntı sözcüklerden ve fonetik değerlendirmelerden, eski Sumerceden çok eski bir tarihte ayrılarak Kuzey Babil bölgesinde gelişmiş olabileceği belirtilmiştir.²⁵ UD.GAL.NUN ortografisi ise farklı kelime anlamlarına ve yapıya sahip olduğundan bir sebeple şifreli anlatım kullanılmış olabileceği ya da sadece farklı bir lehçe olduğu düşünülür.²⁶

¹⁹ Istvan Fodor, "Are the Sumerians and the Hungarians or the Uralic Peoples Related?", *Current Anthropology* 17/1 (Mart 1976), 115-118.

²⁰ M. Tseretheli, "I. Sumerian and Georgian: A study in Comparative Philology", *Journal of the Royal Asiatic Society* 46/1 (1914), 1-36.

²¹ Landsberger, "Sümerler", 95.

²² Ilse Wegner - Allan R. Bomhard, "Introduction to the Hurrian language", *AstroCornell Edu. March*, (1999).

²³ Peter Schrijver vd., "Talking Neolithic: the case for Hatto-Minoan and its relationship to Sumerian", *Talking Neolithic (Washington: The Institute for the Study of Man)*, (2018), 336-374.

²⁴ Ayrıca Şumerum kelimesi veya Sumerce metinlerde karşılığı EME.GİR Sumer dili, Sumerce anlamında kullanılmıştır. (CAD, Shin3/272)

²⁵ Iorwerth Eiddon Stephen Edwards vd., *The Cambridge Ancient History* (Cambridge University Press, 1970), 147.

²⁶ Peeter Espak, *Ancient Near Eastern gods Enki and Ea: diachronical analysis of texts and images from the earliest sources to the Neo-Sumerian period* 2006, 19-20.

Sumerlilerin dil yapısından yola çıkılarak üretilmiş bir düşünce B. Landsberger'e aittir. Sumer yerleşimindeki bazı coğrafi adlar ve meslek isimlerinin hecelerine ayıramayacağını, Sumerce dil özellikleriyle açıklanamayacağını örneklerle ortaya koymuş, bu isimlerin Sumerlilerden önce Güney Mezopotamya'da yaşamış Proto-Fıratlıların diline ait olduğunu savunmuştur.²⁷

Landsberger'in bu görüşüne karşı, Sumerceden farklı görünen bazı kelimelerin Mezopotamya'da uzun zaman birkaç etnik grubun bir arada yaşayıp birbirlerinden bazı sözcükleri ödünç almaları sonucunda ortaya çıkmış olabileceği de öne sürülmüştür. Bu konuyla ilgili bir çalışma G. Rubio tarafından yapılmıştır.²⁸ G. Zolyomi de Sumerliler ve Akadlıların aynı coğrafyada yaklaşık bin yıl bir arada yaşamaları nedeniyle dillerinde karşılıklı bir etkileşim meydana geldiğini, bu etkileşimin her iki dilde bazı değişikliklere neden olduğunu belirtmiştir.²⁹

1.2. Mezopotamya Dışı Bağlantılarla İlgili Görüşler ve Bu Görüşleri Destekleyen

Argümanlar: S. N. Kramer, G. Child, H. Frankfort, L. W. King ve S. Çeçen ile G. Gökçek'in, Sumerlilerin bölgenin yerli halkı olmayıp Hazar denizi yakınları veya Türkistan'dan Obeyd dönemi sonrasında bölgeye giriş yapan bir topluluk olabileceğini düşündükleri görülür. Kramer'e göre önce Obeyd insanı vardır, yüzyıllar içinde Samilerle karışarak melez bir kültür oluşturmuşlar, sonra MÖ 4. binyılın ortalarında muhtemelen Hazar denizi yakınlarında bir yerden Sumerliler gelerek o zamana kadar belli bir seviyeye gelmiş kültürü çok ileriye taşımışlardır.³⁰ Child ise Sumerlilerin ya kuzeydeki dağlık bölgelerden ya da güney ve batıdaki çöllerden geldiklerini önermiştir.³¹ Frankford, Obeyd ve Uruk döneminde göç yollarının Hazar

²⁷ Benno Landsberger - Mebrure O. Tosun, "Mezopotamya'da medeniyetin doğuşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2/3 (1944), 419-436.

²⁸ Gonzalo Rubio, "On the Alleged 'Pre-Sumerian Substratum'", *Journal of Cuneiform Studies* 51/1 (Ocak 1999), 1-16., 11.

²⁹ Gabor Zolyomi, "Akkadian and Sumerian language contact", *Handbücher zur Sprach-und Kommunikationswissenschaft; 36: The Semitic languages*, (2011), 396-404.

³⁰ Samuel Noah Kramer, *Sümerler Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri*, çev. Özcan Buze (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2002), 60-65.

³¹ V. Gordon Childe, *Doğu'nun Prehistoryası*, çev. Şevket Aziz Kansu (Ankara: TTK, 2010), 101-109.

Denizi'nin güneybatısındaki Urmiye bölgesi ve biraz batısı, bugünkü Türkiye-İran sınırında keşiştiğini ve buradaki çömlek üslubuyla Güney Mezopotamya arasında benzerlikler görüldüğünü belirtmiştir.³² King, Sumerlilerin Güney Mezopotamya'ya "Orta Asya'nın kuzey yarısındaki dağlık vatanlarından" göç ederek geldiklerini ifade etmiştir.³³ Çeçen ve Gökçek, Sumerlilerin geldikleri yer ve göç yolları net olmasa da dillerinin Ural Altay dil ailesine mensup olduğunu ve kendileri için kullandıkları "ki-en-gi" isminin Çinliler tarafından Kırgızlara verilen "kien-gun" adıyla benzerlik gösterdiğini belirtmişlerdir.³⁴

E. Chiera ve L. Woolley'in de Sumerlilerin bölgeye dışarıdan gelme ihtimalinin yüksek olduğunu düşündükleri görülür. Ancak anayurtları konusunda görece geniş bir alan önermişlerdir. Chiera, net bir bölgeyi öne çıkarmamış,³⁵ Woolley ise ortak bir kaynaktan gelen iki farklı topluluk olabileceklerini, anayurtlarının İndus vadisi ile Fırat havzası arasında bir yerlerde aranabileceğini belirtmiştir.³⁶ B. Lansberger ise Sumer efsanelerinde geçen ve Basra körfezinde yer aldığı düşünülen "Tilmun" adasındaki buluntuları esas alarak Sumerlilerin bu bölgeden göç etmiş olabilecekleri üzerinde durmuştur.³⁷ E. Bilgiç Sumerlilerin Güney Mezopotamya'ya muhtemelen 4. binyılın ortalarında veya sonlarında göç etmiş olduklarını belirtmiştir. Geldikleri yer konusunda ise İndus vadisi teorisine ve Kramer'in Hazar denizi görüşüne yer vermiştir.³⁸ İ. Albayrak ve H. Erol, Sumerlilerin Güney Mezopotamya'ya dışarıdan gelmiş olma olasılıklarının daha yüksek görüldüğünü, MÖ 4. binyılda varlıklarının belirgin hale geldiğini belirtmişlerdir.³⁹

³² Henri Frankfort, "Archeology and the Sumerian problem", *Studies in ancient Oriental civilization*, (1932), 30-32, 40, dipnot.1.

³³ Leonard William King, *Babil mitolojisi: Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları*, çev. İnönü Korkmaz (İstanbul: Maya Kitap, 2020).

³⁴ Salih Çeçen - Gürkan Gökçek, "Sümerce'de Kültür Tarihimize Dair İzler", *Akademi Günlüğü, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1/1 (2005), 1-7.

³⁵ Edward Chiera, *They Wrote on Clay* (Chicago: The University of Chicago Press, 1969), 50.

³⁶ Leonard Woolley, *The Sumerians* (Oxford: Oxford University Press, 1928), 6-9.

³⁷ Landsberger, "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu", 423.

³⁸ Emin Bilgiç, "Sümerler", *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1981).

³⁹ Albayrak-Erol, "Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar", 157, 160.

Yukarıdaki görüşlerden Hazar Denizi'ni işaret edenlere göre, Sumerlilerle ilişkilendirilen yerlerden biri Aşkabat yakınlarındaki Anav'dır. Bu kültürün atalarının Türkistan'da yerleşik Proto Türkler olduğu düşünülmektedir. Anav kültür bölgesinde MÖ 4000-1000 arasında kerpiçten ve tuğladan dört köşe evler yapıldığı, tarım ve hayvancılıkla uğraşıldığı saptanmıştır.⁴⁰ Anav'da gerçekleştirilen kazılarda MÖ 3. binyıl ortalarına tarihlenen, siyah oltu taşından yapılmış mühürler bulunmuştur. Mühürler, bölgede yerel bir yazı sisteminin öncüsü veya İran ve Güney Mezopotamya ile Türkistan'ı bağlayan ticaretin bir kanıtı olarak yorumlanmıştır.⁴¹

Türkmenistan'ın Konur Tepe antik sit alanında bulunan, MÖ 3. binyıl ortalarına tarihlenen figürinler Sumer ve Hint sanatının harmanlandığı bir üslubun varlığını göstermekte, Konur Tepe yerleşimi ekolojik ve kültürel unsurlarıyla Güney Mezopotamya yerleşimlerine benzetilmektedir.⁴² Pakistan'da Pencap yakınındaki Harappa'da MÖ 3. binyılda gelişen kültürün 3. binyıl sonu ve 2. binyıl başlarında kuzeydoğu İran ve Türkmenistan ile bağlantılı olduğu belirtilmektedir.⁴³

Nahçıvan'da MÖ 5000-4400 arasına tarihlenen güneyden kuzeye doğru yapılanmış yerleşim yerlerinin Güney Kafkasya-Yakındoğu istikametindeki geçiş yollarının yönünü gösterdiği tespit edilmiş,⁴⁴ son Kalkolitik dönemde (MÖ 4400-3600) Urmiye havzasında Obeyd kültürüne ait özelliklerin görüldüğüne dikkat çekilmiştir.⁴⁵

Basra körfezindeki Bahreyn, Kuveyt, Katar ve Umman'da yapılan kazılarda Obeyd kültürüne ait seramiklere rastlanmıştır, MÖ 3. binyılda bu bölgelerde Mezopotamya, Belüçistan,

⁴⁰ İlhami Durmuş, "Sumerlilerin Kökeni ve Kültürü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/17 Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Sayısı (2018), 177-200.

⁴¹ Fredrik Talmage Hiebert, "The context of the Anau seal", *Sino-Platonic Papers* 124 (Ağustos 2002), 4.

⁴² "Orta Asya'nın Anau ve Namazgah Kültürleri", ts. Erişim Tarihi: 29.07.2024.

⁴³ Victor Sarianidi, "Southern Turkmenia and Northern Iran. Ties and Differences in Very Ancient Times", *East and West* 21/3/4 (1971), 291-310.

⁴⁴ Zeynep Kuliyeve- Veli Bahşeliyev, "Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü Azerbaycan", *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 23 (2018), 29-52., 30-32.

⁴⁵ Kuliyeve, "Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü", 39.

Doğu İran ve İndus vadisiyle en azından ticaret yoluyla bağlantılı, oldukça yoğun nüfuslu toplumların yaşamış olduğu anlaşılmıştır.⁴⁶ Kuveyt yakınlarında bulunan Faylaka adasının Sumer metinlerinde ve mitolojik anlatılarda bahsedilen Dilmun (Tilmun) ülkesi olabileceği belirtilmektedir. Bu bölgede yapılan kazılarda Mezopotamya geleneğini yansıtan yapılar ve çömlekler, ayrıca Elam şehri Susa'da Dilmun baş tanrısı İnzak (Enzak) adına inşa edilmiş bir tapınak bulunmuştur. Dilmun ile Sumer şehri Ur arasında MÖ 2. binyıl başlarında gelişmiş bir ticari hareketlilik olduğu anlaşılmaktadır. H. Crawford, Dilmun'un en eski katmanlarında ele geçirilen bulgularda, henüz Güney Mezopotamya şehirleri yerleşim görmemişken Mezopotamya etkisinin görülmesini Mezopotamya'ya Basra körfezi adalarından çok erken dönemde geçiş yapılmış olabileceği şeklinde yorumlamıştır.⁴⁷

Kültürel bulgulardaki kırılmayı gösteren bir veri L. Woolley tarafından 1922-1934 yılları arasında Ur şehrinde yapılan kazılardan gelir. Ur'da yaklaşık 3100 ile 2100 yılları arasına tarihlenen kraliyet mezarları ortaya çıkarılmıştır.⁴⁸ Woolley en eski katmanlarda Sumer öncesi yerleşimcilere ait kalıntılar bulunduğunu, biraz daha üstte Sumer öncesi ve Sumer kalıntılarının bir arada görüldüğünü yazmıştır. Bu iki katman arasında yaklaşık 3 metrelik temiz bir kil tabakasının bulunması bulguların değişiminin büyük bir su baskınından sonra gerçekleştiğini göstermektedir. Buluntular arasındaki geometrik tasvirler ve tepelik bir bölgede yürüyen sıralı hayvan tasvirleri, Güney Mezopotamya coğrafyasından çok dağlık bir bölgeyi betimledikleri için dikkat çekicidir. Ayrıca kral, kraliçe veya üst düzey din görevlileri değerli eşyaları, hayvanları, arabaları, askerleri ve hizmetlileriyle birlikte gömülmüşlerdir.⁴⁹ Bu tip bir mezarlığın başka bir Sumer şehrinde örneği yoktur⁵⁰ ve Babil döneminde bu uygulama

⁴⁶ George Roux, "Sumerler Denizden mi Çıktılar?", çev. Adnan Khiloğulları, *Eski Yakındoğu*, ed. Jean Bottero (Ankara: Dost Kitabevi, 2005), 42.

⁴⁷ Harriet Crawford, "Dilmun, victim of world recession", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* (JSTOR, 1996), 13-22..

⁴⁸ Bkz. Leonard Woolley, *Ur of the Chaldees: A Record of Seven Years of Excavation* (U.K.: Ernest Benn Limited, 1929).

⁴⁹ Leonard Woolley, *Ur of the Chaldees: A Record of Seven Years of Excavation* (U.K.: Ernest Benn Limited, 1929), 27-28, 30, 38.

⁵⁰ William B. Hafford, "The Royal Cemetery of Ur", *Journey to the City: A Companion to the Middle East Galleries at the*

Samiler tarafından sürdürülmemiştir. Bu mezarların Güney Sibirya ve Türkistan'da bulunan kurganlarla⁵¹ benzerlik gösterdiği görülmektedir.

1.3. Güney Mezopotamya'da Kültürel Süreklilik ve Uzun Mesafeli Ticaret ile İlgili

Görüşler: Sumer problemiyle ilgili diğer görüş Güney Mezopotamya'da MÖ 5. binyıldan itibaren Obeyd ve Sumer dönemleri arasında kültürel kırılma yaşanmadığı, Sumerlilerin bölgenin en erken yerleşimcileri olduğudur. Bu görüşe göre uzun mesafeli ticaret nedeniyle çevre bölgelerle temaslar sonucu kültürel sentez meydana gelmiştir. Çanak çömlek üslubundaki değişimler etnik aidiyet veya dilde bir değişiklik yaşandığı anlamına gelmez ve Uruk şehirleşmesi yeni işgalci bir halkın gelişine bağlanmamalıdır.⁵² M. V. Mieroop Uruk döneminde nüfusun hızla artmasına yerli nüfusun artışı veya iklim değişiklikleri yahut başka sebeplerden ötürü bölgeye yabancı halkların girişinin neden olabileceğini yazmıştır.⁵³ A. Kuhrt'a göre Sumerlilerin yaşadığı bölge ticaret yolu üzerindedir. Kuhrt Güney Mezopotamya'da Obeyd döneminden Uruk kültür dönemine geçiş aşamasında gerçekleşen şehirleşme sistemi, tekerlek kullanımı, maden işlemenin artması, yazının kullanılması gibi bulguların, Sumerlilerin o dönemde bölgeye geldikleri şeklinde yorumlandığını, ancak Sumerlilerin belki de görece uzun bir zaman bölgede başka topluluklarla birlikte yaşamış olduklarını önermektedir.⁵⁴

M. Vidale, Güney Mezopotamya'nın MÖ 5. binyıldan itibaren İndus vadisinden ve güneyde Bahreyn ile Umman'dan kuzeyde Hazar denizi ve Anadolu'ya kadar geniş bir alanda bir süredir gerçekleşen uzun mesafeli ticaretin güzergahı üzerindeki bölgelerden biri olarak yerleşim gördüğüne dikkat çeker. Bu ticaretin muhtemelen Hazar Denizi'nden Orta Asya'ya kadar yayılan at yetiştiricisi göçebe topluluklar tarafından yürütüldüğünü, bu toplulukların Güney

Penn Museum, (2019), 195-234., 218.

⁵¹ Sergen Çirkin, *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 158.

⁵² Edwards, *The Cambridge Ancient History*, 148-155.

⁵³ Marc Van de Mieroop, "Eski Yakınoğu Tarihi MÖ 3000-323", Çev.: *Sinem Gül, Homer Kitapevi*, İstanbul, (2018), 14-23.

⁵⁴ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 4-28.

Mezopotamya’da ticarete hâkim olmak için koloniler kurduklarını, Sumer şehir devletleri olarak bilinen yerleşimlerin birbirlerine ekonomik çıkarlar ve belirli statü bağlarıyla bağlı tanıdık toplulukların birlikteliğinden oluştuğunu belirtir.⁵⁵

Uzun mesafeli ticaretin Uruk döneminden çok daha önce başladığı anlaşılmaktadır. Ancak MÖ 4. binyıl ortalarından, Uruk döneminden itibaren, gönderilen malların her biri için, kilden yapılmış, farklı şekle veya sembole sahip tokenler, büyük top şeklindeki “bulla” denilen kil zarflara konulup gönderilmiştir. Bullaların üzerine malın adedi kadar sembol de basılmış, anlaşılabilir yolda eksilmesi halinde kontrol edilebilmesi için bir çeşit irsaliye olarak kullanılmıştır. Bu semboller zamanla birbirine çok uzak coğrafyalarda yaşayan insanların bildiği ortak semboller haline gelmiş olmalıdır. Zira bullalar Uruk dışında kuzeyde Cemdet Nasr, Ninova; İran bölgesinde Susa, Godintep; Kuzey Suriye’de Mari, Nagar, Habuba Kabira, Cebel Aruda yerleşimlerinde de bulunmuştur. Bunlar, MÖ 3500-3400 yıllarına tarihlenirler.⁵⁶ Çiviyazısının ilk evresini oluşturan piktografik yazının bu sembollerin yan yana gelmesiyle yazılmaya başladığı tahmin edilmektedir.⁵⁷ Zaten sembollerin birleştirilmesiyle oluşturulmuş ilk arkaik tabletler MÖ 3350-3200 yıllarına aittir ve Uruk’ta bulunmuşlardır. MÖ 3100-2900 arasında yaklaşık 4500 çivi yazılı tablet Uruk, Ur, Larsa, Umma, Cemdet Nasr, Kiş, daha kuzeyde Tell Uqair, Eşnunna yerleşimlerinde bulunmuştur ve bu yazının eşzamanlı olarak kuzeyde de kullanıldığını gösterir.⁵⁸ Bu durum ticaret sistemini bilen ve yazılı belgelerin anlamlarına vakıf olan insanların Kuzey Irak ve Suriye’de de yerleşik olmaları anlamına gelir. Ortak bir sistem kurulmuş ve kuzeyde de işler durumdadır. Sumerce metinler MÖ 3. binyılın ortalarına doğru Hatay’ın güneyinde Ebla’ya, onun güneydoğusunda Mari’ye ve çevre yerleşimlere de yayılmış,

⁵⁵ Massimo Vidale, *A Oriente di Sumer* (Roma: Carocci Editore, 2010), 22-27, 30.

⁵⁶ Massimo Maiocchi, “Writing in Early Mesopotamia”, *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* 22 (2019), 395-424, 402.

⁵⁷ Hakan Erol, “Eski Mezopotamya’da Matematik, Genel Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 62/1 (2022), 187-208; İrfan Albayrak, “Sembollerden Çiviyazısına Geçiş ve Yazının Anadolu’ya Gelişi”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 10/2 (2016), 15-26, 20.

⁵⁸ Maiocchi, “Writing in early Mesopotamia”, 405.

ilerleyen yüzyıllarda fonetik olarak soyut kavramları ve olayları anlatan metinlerle arkeolojik bulguların ortak kültürel yapıyı yansıttığı görülmüştür.⁵⁹

Sumer şehir devletlerinin sürekli mücadele ettiği ülke, Sumer ülkesinin doğusundaki Elam'dır. Elam'ın baş şehri Susa'da MÖ 4. binyıl sonlarına, Uruk III dönemine ait, Sumer sisteminden tamamen farklı Proto-Elam belgeleri bulunmuş, ancak bunların çok kısa bir süre sonra dolaşımdan kalktıkları anlaşılmıştır.⁶⁰ Bu Sumer Elam arasındaki askeri mücadelenin aynı zamanda ticari bir mücadele olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

2. Anadolu-Mezopotamya Bağlantısı

Yaklaşık MÖ 4000-3100 yılları arasına tarihlenen Uruk kültürünün Anadolu'ya kadar yayıldığı tespit edilmiştir. Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de Uruk kültürüne ait silindir mühürler ve yapılara ulaşılmış, bu bölgelerdeki yerleşimlerin Güney Mezopotamya ile bağlantılı oldukları, Uruk'lu tüccarların MÖ 3700 yıllarından itibaren yerli halkla bir arada yaşadıkları anlaşılmıştır. Yerleşimlerin birkaç yüzyıl sonra terk edildiği düşünülmektedir.⁶¹

Uruk yerleşiminde bulunan obsidyen aletler ve kapların işlenmiş veya hammadde şeklinde Doğu Anadolu'dan ithal edildiği düşünülür. Batman ve Botan çayları boyunca birkaç yerde ve Malatya Arslantepe'de Uruk yerleşimi döneminde Güney Mezopotamya'da seri olarak üretilen karakteristik eğik ağızlı kâseler ve Uruk tipinde inşa edilmiş yapılar ile silindir mühürler bulunmuştur. Keban bölgesindeki Tepecik höyüğünde de az sayıda Uruk tipi seramik, aynı zamanda Geç Kalkolitik dönemde bakır eritildiğine dair izlere rastlanmıştır, yine Anadolu'daki Uruk yerleşimleri döneminde Ergani yakınlarında bakır işleme endüstrisinin gelişmiş olduğu tespit edilmiştir.⁶² Aynı dönemde Uruk'ta da bir metal eritme atölyesi kurulduğu

⁵⁹ Richard Zettler, "Reconstructing the world of ancient Mesopotamia: Divided beginnings and holistic history", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46/1 (2003), 3-45, 25; CDLI Seals 013687 (P431184); Frayne, *Presargonic Period*, RIME 1.10.17.01

⁶⁰ Maiocchi, "Writing in Early Mesopotamia", 406.

⁶¹ L. Gürkan Gökçek, "Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Sülaleler Dönemi", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, ed. L. Gürkan Gökçek (İstanbul: Değişim Yayınları, 2020); Emrullah Kalkan, *Uruk kültürünün yayılım teorileri* (Dokuz Eylül Üniversitesi (Türkiye), Yüksek Lisans Tezi, 2014); Vidale, *A Oriente di Sumer.*, 31.

⁶² Guillermo Algaze vd., "The Uruk Expansion: Cross-Cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization [with

ve “uzmanlar” tarafından seri üretim yapıldığı belirtilmektedir.⁶³ Keban barajının inşası sırasında birçok antik yerleşimin sular altında kaldığı ve bu bölgelerde de Uruk yerleşimleri bulunabileceği ifade edilir.⁶⁴

G. Algaze'nin teorisine göre Malatya Arslantepe civarı ile çevresindeki pek çok yerleşim MÖ 4. binyılda Uruk yerleşimleridir ve Kuzey-Orta Anadolu ile Güney Mezopotamya arasındaki bağlantı yollarının birleşim yerinde lokalizedirler.⁶⁵ M. Frangipane ise Arslantepe'de Anadolu'ya ait yerel kültür unsurlarıyla Uruk unsurlarının bir arada bulunmasının burada yaşayan yönetici tabakanın o dönemde Güney Mezopotamya ile irtibatını gösterebileceğini belirtir. Ayrıca Arslantepe tapınaklarında ele geçirilen buluntular ışığında şöyle görüş bildirir: “Merkezi kurumların tesislerinde yabancı kökenli unsurların dolaşımı, güney modellerinin organizasyon ve bizzat yerel çanak çömlek üretimi üzerindeki genel etkisi ile birleştiğinde, bu çok eski erken devlet toplumunun egemen sınıfının doğası ve kökenine ilişkin tüm sorunu bir kez daha ortaya çıkarıyor.” Bunun yanında, Samsat ve Karkamış'ta Güneyli insanların yaşamış olabileceğine dair güçlü bulgulara sahip olduklarını da ekler. Uruk kolonisi olarak Fırat üzerinde Samsat yakınında Hassek Höyük, hemen güneyinde Kuzey Suriye'de Cebel Aruda ve Habuba Kabira; Uruk'la güçlü bağlantısı olan yerler olarak Samsat, Hacinebi, Karkamış, Tell Brak ve Ninova; yerel yerleşim olup Uruk'la etkileşim halinde olan yer olarak Arslantepe gösterilir.⁶⁶

Anadolu'nun Güney Mezopotamya ile ilişkilerinin sonraki dönemde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Kayseri Kültepe'de bulunan MÖ 1900'lere ait bir yazılı belgeye göre Akad kralı Sargon 2340 yılında krallığı ele geçirdiğinde, Anadolu içlerine kadar sefere çıkmış, Amanos dağlarına heykelini diktirmiştir.⁶⁷ Diyarbakır Pir Hüseyin'de Sargon'un torunu Naram-

Comments and Reply]”, *Current Anthropology* 30/5 (Aralık 1989), 571-608, 577-579.

⁶³ Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, 23-24.

⁶⁴ Algaze, “The Uruk Expansion”, 602.

⁶⁵ Algaze, “The Uruk Expansion”, 577-579.

⁶⁶ Marcella Frangipane, “A 4th-Millennium Temple/Palace Complex at Arslantepe-Malatya. North-South Relations and the Formation of Early State Societies in the Northern Regions of Greater Mesopotamia”, *Paléorient*, (1997), 45-73.

⁶⁷ Cahit Günbattı, “Kültepe'den Akadlı Sargon'a ait bir Tablet”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 3/1 (1997),

Sin'in steli bulunmuştur. I. Lagaş hanedanı kralı Eannatum'un MÖ 2500 yıllarına tarihlenen yazıtında sedir dağlarından sedir getirtildiği anlatılır.⁶⁸ II. Lagaş hanedanı kralı Gudea da MÖ 2100 yıllarında yaptırdığı tapınak için sedir ağacı getirttiğini yazdırmıştır.⁶⁹ İnşaat işlerinde, özellikle tapınak inşasında çok gerekli olan aromatik kokulu ahşabın temin edildiği bu sedir dağlarının doğu Toroslar olduğu, Malatya ve Keban'dan Fırat nehrine bırakılan sedirlerin Güney Mezopotamya'ya ulaştığı, nehir boyunca kurulan yerleşimlerin lokasyonunun da bu sistemin sürdürülmesiyle ilgili olabileceği düşünülür.⁷⁰ Gilgameş destanının Eski Babilce yazılmış versiyonunda ise sedir ormanları Ebla yakınlarındadır ve Amanos dağlarıyla ilişkilendirilirler.⁷¹

3. Sumer İnançları ve Sumer Şehir Devletleri

Sumer şehirlerinin her birinde farklı fenomenler kişileştirilmiş ve bir panteon halinde birleştirilmiştir. Politeist bir dini anlayış hâkim gibi görünse de henoteist inanç yapısına uygun olarak her bir şehrin öncelikle kendi tanrısını yücelttiği görülmektedir.

Uruk yerleşimcilerinin ve Sumer tanrı panteonunun baş tanrısı "An" Gök tanrısıdır ve "An" kelimesi hem "gök", hem "tanrı" anlamına gelir. An işareti aynı zamanda "dingir/diğir" şeklinde okunur ve manevi varlıkların isimleri yazılırken bu işaret, isimlerin başına belirleyici (determinatif) olarak eklenir. An panteonun başıdır ve diğer tanrılar ona soy bağıyla bağlıdır.⁷²

Bu durumda Gök Tanrı inancına daha yakından bakılmalıdır. Yüksekliği ve aşkınlığı temsil eden gökyüzü, aynı zamanda kapsayıcı bir izlenim bıraktığından insan zihninde kut-

131-155.

⁶⁸ Frayne, Presargonic Period. RIME 1 09.04.03

⁶⁹ Sibylle Edzard - Dietz Otto Edzard, *Gudea and his dynasty* (University of Toronto Press, 1997). RIME 3/1. 01.07.045

⁷⁰ Algaze, "The Uruk Expansion", 580.

⁷¹ Ömer Kâhya, *Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Rüya* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 69-70.

⁷² Jeremy Black- Anthony Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü*, çev. Yasemin Birhekimoğlu (İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003), 29.

salı, tanrısallığı, bütünlüğü ve tekliği ifade etmeye uygun bir fenomen olarak değerlendirilmektedir. Gök kavramı yükseklik ile ilgisi dolayısıyla Hint ve Çin dinleri, Şintoizm, “semavi (göksel) dinler” olarak da anılan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi günümüz dinlerinde tanrının ve tanrısıl alemin mekânı olarak tasavvur edilmektedir. Ancak göğün tanrı ile iç içe düşünülmesine daha çok özgün inanışlara sahip küçük toplulukların bazılarında rastlandığı kaydedilmiştir.⁷³ Gök ve yerin ayrılması motifi ise dünyanın birçok yerinde Polinezya, Avustralya, Nijerya ve Afrika, Güneydoğu Asya, Japonya gibi bölgelerde tespit edilmiştir.⁷⁴ Gök fenomeninin daha çok pastoral göçebe hayat tarzına sahip toplumların geliştirdiği bir kavram olduğu, tarımla uğraşan yerleşik toplumlarda bereket ile ilgili kültlerin ön plana çıktığı belirtilmektedir.⁷⁵ Bu duruma Hint destanlarındaki toprak ve bereketle bağdaştırılmış karakterler örnek gösterilebilir.⁷⁶ Asya topluluklarında ise gök inancı dinin içeriğinde bir mekanı ifade edecek şekilde yer bulan bir fenomenden çok, inancın merkezi ve kutsallığın zirve noktası olarak önem taşımaktadır. O kadar ki eski Türklerin dini Gök Tanrı Dini (Tengrizm) olarak anılmıştır. Türklerde ve Moğollarda “tengri” kelimesi Sumerlilerdeki An veya “dingir/diğir” gibi hem gök hem de tanrı anlamındadır.⁷⁷ Hem fonetik hem semantik benzerlik görülür. Diğer Türk ve Moğol topluluklarında olduğu gibi Buryatlar da Tanrı’ya, göğe ve büyük ruhlara “tengeri” veya “tengri” demekte ve inançlarını da bu isimle adlandırmaktadırlar.⁷⁸

Sumer kozmogoni anlatılarından ve tanrı isimlerinden anlaşıldığına göre dağ fenomeni de Sumer inançlarında önemli bir yer tutmaktadır. Yer-Gök temelli kozmogoni tasavvu-

⁷³ Durmuş Arık, “Eski Türklerde Gök-Tanrı”, *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı*, ed. Sergen Çirkin (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 287-288.

⁷⁴ Peter C. Chemery, “Sky: Myths and Symbolism”, *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade (New York: Maximillian Publishing, ts.), 348-349.

⁷⁵ Chemery, “Sky”, 350,352.

⁷⁶ Mehmet Masatoğlu, “Ramayana Destanındaki Karakterlerin Analizi”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 24 (2019), 99-114, 106.

⁷⁷ Arık, “Eski Türklerde Gök-Tanrı”, 294-295.

⁷⁸ Mehmet Mustafa Erkal, “Buryat İnanışlarında Bir Kutsal Yer: Olkhon Adası”, *Dini Araştırmalar* 26/64 (2023), 25-44, 31.

runa göre yer ile gök bir zamanlar birleşiktir, büyük dağ Enlil onları birbirinden ayırır ve böylece hayat başlar.⁷⁹ Enlil'in unvanı "kur-gal" büyük dağ,⁸⁰ yeryüzünü temsil eden tanrıçanın adı Ninhursag (dağ eteklerinin hanımı) dır⁸¹ ve Ninhursag'ın kuzeyde Kiş ve güneyde Al-Ubeyd yerleşiminde tapınakları bulunur.⁸² Nippur'da bulunan Enlil'in tapınağı Ekur, dağ tapınağı anlamındadır ve "dur-an-ki" (yer ile göğün bağı) olarak anılır. "Dünya dağı" simgeçiliğinin Sumer'deki örneğidir.⁸³ Bu unvanların dağlık bir bölgeyle bağlantılı olması gerekir.⁸⁴ Dağlara kutsallık atfeden veya en azından dağ fenomenini içeren bir kozmogoni tasavvurunun Sumer şehirlerinin kurulduğu Güney Mezopotamya coğrafyasında değil, doğu ve kuzeydoğusundaki dağlık bölgelerde üretilmiş olması olasıdır.

Sumer inançlarında baskın role sahip diğer unsur "boğa"dır. Özellikle An ve Enlil boğa ile özdeşleştirilmiş, mitlerde "göklerdeki boğa" figürü yer almıştır.⁸⁵ Boğa fenomeni neolitik dönemde Anadolu'da çok belirgindir. Güney Mezopotamya'da henüz yerleşimin başlamadığı MÖ 7. binyılda Anadolu'da boğaya kutsallık atfedildiği, dinsel bir anlam yüklendiği anlaşılmıştır. Erkek cinsle ve toprağı dölleyen yağmuru getiren fırtınayla eşleştirilen boğanın yanında kadınla eşleştirilen toprak ve onun somutlaştırılmış hali ana tanrıça figürleri de neolitik Anadolu'da bol miktarda bulunmuştur. Bunlar doğal fenomenlerin zoomorfize ve antropomorfize edilmesinin bilinen ilk örneklerindendir.⁸⁶

⁷⁹ Bendt Alster - Aage Westenholz, "The Barton Cylinder", *Acta Sumerologica* 16 (1994), 15-46.

⁸⁰ Black - Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü*, 74.

⁸¹ S. Tinney, "The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary" (2006). "hursag"

⁸² Frayne, *Presargonic Period*. RIME 1 13.06.03,ex. 01

⁸³ Landsberger, "Sümerler", 93.

⁸⁴ Uno Harva, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, çev. Ömer Suveren (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2005), 45. U.Harva Türkistan'da yer ve göğü bağlayan merkez simgeçiliğine dair şu bilgiyi vermiştir: "Moğol, Buryat ve Kalmuk efsanelerindeki dünya dağının adı ise Sumbur, Sumur veya Sumer'dir... Genel kabül görmekle beraber, bu tasavvur biçimine Himalayaların zemin teşkil edip etmediğini söylemek de pek kolay görülmemektedir."

⁸⁵ Jean Bottero- Samuel Noah Kramer, "Mezopotamya mitolojisi", *Çev. Alp Tümertekin, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları*, (2017), 548-549.

⁸⁶ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 63-64.

Bataklık Güney Mezopotamya coğrafyasının karakteristik figürleri Uruk'ta hurma ambarlarının hanımı İnanna⁸⁷, sazlık ve kamışların tanrıçası Nisaba⁸⁸, omuzlarından sazan balıklarıyla birlikte sular akarken tasvir edilen tanrı Enki,⁸⁹ tufandan sonra denizden çıkarak insanlara medeniyeti öğrettiklerine inanılan, balık görünümlü insanlar şeklinde betimlenen Apkallular⁹⁰ gibi bölgenin hayat şartlarında tasavvur edilip orada tasarlanmış gibi görünen figürlerdir. Metinlerden anlaşılan Uruk döneminden sonra İnanna (nin-an-na) göğün hanımı olarak tazim görmüş⁹¹, eski belgelerde ismi çok fazla geçen Nisaba, en önemli tanrılardan oluşan panteonun dışında kalmış, sular üzerindeki hâkimiyeti ve bilgeliğiyle karakterize olan tanrı Enki ise muhtemelen, yerin efendisi anlamına gelen bu ismi sonradan almıştır.⁹² Zira Sumer düşüncesinde bilgelik ve şifacılık su ile ilgili kavramlardır ve mitlerde Enki'nin özellikleri olarak anlatılırlar. Ancak bu özellikler Ay tanrısı Nanna(r)'a da atfedilir. "en-zu" (=zuen=suen=sin) yani bilginin/bilgeliğin efendisi Ay tanrısı Nanna(r)'ın diğer adıdır.⁹³

Kutsal varlıkların şehirlere ve fenomenlere göre yeniden düzenlenmesini dışarıdan gelen bir etkiye bağlamak yanlış olmaz. Dinler tarihinde fenomenlerin zaman ve şartlar değiştiğinde biçim değiştirmeleri sık rastlanan bir durumdur. Bu genellikle farklı inançlar ortaya koyan kurumsal bir dinin etkisiyle gerçekleşir ancak halk inanışları arka planda yaşamaya devam eder. Bu nedenle Uruk'luların şehirleri bir panteon altında birleştirip kurumsal bir dini sistem kurdukları sırada bu değişikliklerin gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. Hemen

⁸⁷ Rene Labat, *Manuel D'epigraphie Akkadienne* (Paris: CNRS, 1976), 84.

⁸⁸ Thorkild Jacobsen, "Cosmos as a State", *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay of Speculative Thought in the Ancient Near East*, ed. Henri Frankfort (Chicago: The University of Chicago Press, 1946), 133.

⁸⁹ Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, çev. Sibel Erduman (İstanbul: Paris Yayınları, 2017), 148.

⁹⁰ Black-Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, 228.

⁹¹ Black-Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*; Nurgül Yıldırım, "Eskiçağ'da Aşkın ve Savaşın Mezopotamyalı Sahibi 'Tanrıça İnanna/İştâr'", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. Gürkan Gökçek (İstanbul: Değişim Yayınları, 2019), 195.

⁹² William W. Hallo, "Enki and the Theology of Eridu", *Journal of the American Oriental Society* 116/2 (Haziran 1996), 233.

⁹³ Nurgül Çelebi, "Sin Kültünde Ay Tutulmasının Politik ve Dini Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2023), 432-454; Giuseppe Furlani, "La Religione Babilonese e Assira", *Storia Delle Religioni*, ed. Raffaele Pettazzoni (Bologna: Nicola Zanichelli, 1928), 153.

tüm tanrısal varlıkların birer tasviri varken Uruk'un Gök tanrısı An'ın bilinen herhangi bir tasviri olmaması dikkat çekicidir. Enlil ve An metinlerde boğa, gök boğası gibi unvanlarla anılırlar. Ayrıca İnanna baykuşa benzer tasvir edilir, mitlerde "anzu kuşu" denilen kartala benzer bir kuş yer alır, tanrılar insan, hayvan ve bitki biçimlerinin bir arada bulunduğu melez görüntülerle betimlenirler. Bu betimlemelerde bir fenomenin zaman içinde geçirdiği dönüşümler ya da eskiden yeniye tüm özelliklerin birleştirilişi izlenebilmektedir.⁹⁴

Sumer tanrılarının isimleri "en" ve "nin" ile başladığında tanrının veya tanrıçanın doğal bir fenomenin sahibi veya efendisi olduğu anlaşılır. En-lil (hava/rüzgar/ruhun efendisi); En-ki (yerin efendisi), En-zu (bilginin efendisi), Ninhursag (dağ eteklerinin hanımı) gibi. Türkler ve Moğollar gibi Türkistan topluluklarının inançlarında da doğal fenomenlerin sahipleri "iye" olarak adlandırılır. Yer iyesi, su iyesi, orman iyesi, dağ iyesi, ateş iyesi gibi doğa unsurlarının sahipleri olduğuna inanılan güçlere kurbanlar, adaklar sunulur. Örneğin balık tutmadan önce su iyesinden, ormana girmeden önce orman iyesinden izin alınır. Zira su iyesi suların, orman iyesi ormanların hâkimidir.⁹⁵ Sumerce efendi anlamındaki "en" ve gök/tanrı anlamındaki "an" sözcükleri hakkında F. Bayat'a ait bir tespit de şöyledir: "*Fin Ugor dil ailesinden olan Komi ve Udmurt dillerinde en Tanrı, an da gök demektir. En/in morfeminin "iye, sahip anlamı bildirdiği de bellidir. Proto Türkçede "n" ağzında ine, "y" ağzında iye gibi telaffuz edilen ...bu kök kelime sahip, hâkim ve nihayet Tanrı anlamlarını bildirmiştir.*"⁹⁶

Sumerlilerde ölümler diyarı katmanlardan oluşur. Yeraltı dünyasına yeryüzünden açılan "ganzer" isimli bir giriş olduğuna inanılır.⁹⁷ Türk inançlarında da yeryüzü ile yeraltı dünyasını birleştiren bir delik bulunur ve yeraltı dünyası katmanlardan oluşur.⁹⁸ Sumer mitolojisine

⁹⁴ Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri.*, 21.

⁹⁵ Huzme Gültekin, *Türk Halk İnanışlarında Adak* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 171.

⁹⁶ Fuzuli Bayat, *Türk mitolojik sistemi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 240

⁹⁷ Ömer Kahya, "Sumerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarı'nın Yeri", *Archivum Anatolicum* 9/2 (2015), 25-46, 29-31.

⁹⁸ Mehmet Mustafa Erkal, "Soyot Türklerinin İnanışları Üzerine Bir Değerlendirme", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/12 (2024), 757-766, 762.

benzer şekilde Hint, Kafkas, İran mitolojilerinde de yeraltına iniş anlatıları vardır.⁹⁹ Bu benzerlikler inançların etkileşimler yoluyla yayılması ve yayıldığı yerlerde bazı değişikliklerle yeniden biçimlenmesi ya da insan düşüncesinin dünyanın farklı yerlerinde benzer tasarımlar ortaya koyması şeklinde yorumlanabilir.

Güney Mezopotamya'da MÖ 4. binyıldan itibaren kurulmuş olan şehirlerin her birinin ayrı bir tanrısı ve kültü olduğu yukarıda belirtilmişti. Uruk şehrinde Gök tanrı An ile birlikte hurma ambalarının hanımı ve göğün sahibesi olarak adlandırılan, aynı zamanda Venüs gezegeniyle ilişkilendirilen İnanna'nın kült merkezleri bulunmaktadır.¹⁰⁰ İnanna Geç Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde Uruk ile birlikte daha kuzeyde yer alan Cemdet Nasr ve Tell Uqair yerleşimlerinde de tazim görmüş, hatta bu üç şehre ait belgeler MÖ 4. binyıl sonlarında İnanna'yı temsil eden sembolle mühürlenmiştir.¹⁰¹ Kuzeyde bir başka şehirde gök ile aynı anlamda tasavvur edilmiş bir tanrı bulunmamaktadır. İşkur (Adad) gök ile ilişkilidir ancak fırtına tanrısı olarak anılır. Uruk dışında başka bir yerde böyle bir inanişe rastlanmamış olması gök ile özdeşleştirilen tanrı inancının Uruk yerleşimcilerine ait olduğunu göstermektedir.

Uruk'un hemen güneyinde yer alan Ur şehrinin tanrısı Ay tanrısı ve batısında yer alan Larsa şehrinin tanrısı ise Güneş tanrısıdır.¹⁰² Bu iki doğal fenomene erken dönemden beri kuzey şehirlerinde de tanrısallık atfedilmiştir. Ay kültürünün MÖ 3. binyıl ortalarında Hafaja ve 2. binyıl başlarından itibaren Harran'da; Güneş kültürünün ise 3. binyıl ortalarında Sippar'da etkin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³

Sumer panteonunda Samilerin ağırlıkta olduğu Kuzey şehirlerinin tanrıları yeraltı tanrılarıdır. Kuzey şehirleri Sumer literatüründe yabancı ülkeleri, dağları ve ölümler diyarını

⁹⁹ Mircea Eliade, *Şamanizm: ilkel Esrime Teknikleri* (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 425-444.

¹⁰⁰ Black-Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, 112-113.

¹⁰¹ Xianhua Wang, *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia* (Ugarit-Verlag, 2011), 220-222.

¹⁰² Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kocabalçı Yayınları, 2002), 426.; Kuhrt, *Eski Çağda Yakınoğu*, 495-496.

¹⁰³ Jennie Mayers, "Šamaš of Sippar and The First Dynasty of Babylon", *Studies Presented to Robert Biggs*, ed. P. Bechtolshaeim (Chicago: The Oriental Institute of Chicago, 2007); Pinhas Delougaz, *The Temple Oval at Khafajah* (Chicago: Univ. Press, 1940), 2.

temsil eden “kur” terimiyle ifade edilir.¹⁰⁴ Nitekim MÖ 3. binyıl ortalarında bir evrensel tanrı profili olarak “lugal-kur-kur-ra” (tüm ülkelerin kralı) unvanını alan, aynı zamanda “kur-gal” (büyük dağ) olarak anılan Enlil kuzey ve güney şehirlerinin bağlantı noktasındaki Nippur’un tanrısıdır. Enlil, rüzgârın, fırtınanın, havanın, ruhun ve demonların efendisi anlamına gelir.¹⁰⁵ Mitlere göre Ay’ın, Güneş’in ve yıldızların, aynı zamanda “kur”daki ölümler diyarının tanrıları Enlil’e soy bağıyla bağlıdır. Bu bağlantıların siyasi değişimlerle, hâkimiyetin Uruk’tan Nippur’a geçmesiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Güney Mezopotamya’da MÖ 4. binyıl sonlarında otorite Uruk şehrindeydi. Farklı kültürlere sahip olsalar da Uruk, Nippur, Kiş, Ur, Larsa ve Zabala’nın Uruk önderliğinde ticari ve askeri anlamda birleşmeleri¹⁰⁶ ile ilk panteonun oluşturulması arasında bir ilgi kurulabilir. Zira panteonun ilk altı tanrısı An, Enlil, Ninhursag, Nanna, Utu ve İnanna sırasıyla bu şehirlerin tanrılarıdır ve Uruk tanrısı An panteonun başıdır.

MÖ 3. binyıldan itibaren Uruk şehrinin yerini güç merkezi ve dini merkez olarak Nippur almış, Nippur çevresinde Enlil kültü güçlenmiştir. Uruk döneminde oluşturulan altılı şehir birliği dağılmış, Uruk, Nippur, Adab, Şuruppak, Lagaş ve Umma şehirlerinin askeri anlamda birleşmesiyle oluşturulan “ki.en.gi” birliği kurulmuştur. 2600-2500 yıllarına tarihlenen WF 092, WF 094 numaralı metinlerde bu şehirlerin isimlerinin altında “ki-en-gi” ifadesi bulunur. WF 094 numaralı tablette 650 askerin “EN.Gİ.Kİ” bölgesinin koruyucuları olarak bir araya toplandıkları kaydedilmiştir.¹⁰⁷ IAS 247 numaralı belgede “Kiş’ten Kiş kralı, Adab’dan Adab kralı, Aratta’dan Aratta beyi, “Kİ-EN-Gİ”den “Kİ-EN-Gİ” beyi...” yazılmış, “ki-en-gi” ayrı bir yer olarak gösterilmiştir. Enlil’in “ki-en-gi” bölgesiyle ilişkilendirildiği, Enlil’in siyasi gücü ile

¹⁰⁴ Kramer, *Sümerler*, 166. Kuzey yönünün Yakut ve Buryat inançlarında da ölümler diyarıyla ilişkili olduğu, Hint inançlarına göre şeytani varlıkların ülkesinin Kuzeydoğu’da yer aldığı belirtilir. Harva, *Altay Panteonu*, 132, 281, 287.

¹⁰⁵ Daniel A. Foxvog, *Elementary Sumerian Glossary* (Berkeley: University of California, 2008), 33; Wang, *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*, 6-7.

¹⁰⁶ Wang, *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*, 220-222.

¹⁰⁷ Frayne, *Presargonic Period*, 7-10; Wang, *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*, 231.

bu bölgenin merkezi öneminin bağlantılı olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁸

Sumer inançlarında erken dönemden beri iki ayrı ekolün bulunduğu anlaşılmaktadır. Birincisi evrenin özü ve ilk maddesinin su olarak tasavvur edildiği ekol ki bu ekol Basra körfezine yakın Eridu kentinin tanrısı Enki ile ilişkilendirilir. İkincisi evrenin oluşumunu yer ve göğün ayrılmasıyla açıklayan ve Uruk'un baş tanrısı gök tanrıyı ön plana çıkaran ekoldür. Yer ile göğü ayıran dağ ve aradaki boşluğu dolduran hava (lil) olarak, Nippur'un baş tanrısı Enlil'in de bu ekolle ilişkili olduğu görülür. Bu ekollerin mücadelesi MÖ 2. binyılda Babil'de oluşturulmuş Babil Yaratılış Destanı "enuma eliş"te, Babil tanrısı Marduk'un Enki'nin oğlu olarak gösterilmesi ve Enlil'in saf dışı edilerek ona ait vasıfların Marduk'a yüklenmesiyle açığa çıkmıştır. Birinci ekolün Samiler tarafından desteklenmesi ve yer-gök ekolünün arka plana çekilmesi, MÖ 3. binyıldan itibaren süregelen Sumer-Sami mücadelesinin mitlerdeki yansımasıdır.¹⁰⁹

Sonuç

Sumer kelimesi Akadlılar tarafından Güney Mezopotamya şehirlerinin bulunduğu bölgeyi ifade edecek şekilde "māt Šumērim" yani "Sumer ülkesi" olarak kullanılmış, buna karşılık Sumerliler kendi topraklarını "kalam" ve "ki.en.gi" olarak adlandırmışlardır. Bu terimlerle ifade edilen bölge dışında Sumerce yazılı belgelerde farklı bir anayurda dair bilgiye rastlanmamıştır. Ancak MÖ 4. binyıl ortalarında bölgede ani nüfus artışıyla birlikte yaşanan sosyal ve kültürel değişim, bölgeye o dönemde dışarıdan gelen toplulukların yerleşerek yeni bir sosyal ve ekonomik sistem kurulmasına önderlik etmiş olabilecekleri şeklinde yorumlanmıştır.

¹⁰⁸ Wang, The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia, 231-234.

¹⁰⁹ Andrew R. George vd., "Cosmogony in ancient Mesopotamia", *Anfang & Ende: vormoderne Szenarien von Weltentstehung und Weltuntergang*. Darmstadt: von Zabern, (2016), 7-25.; Stephen Longdon, "Monotheism as the Predecessor of Polytheism in Sumerian Religion", *EvangelicalQuarterly: An International Review of Bible and Theology* 9.2 (1937), 138.

Sumerlilerin Hazar Denizi'nin güneyi, Kafkaslar, İran, Bahreyn, Umman veya İndus Vadisi'nden bölgeye gelmiş olabilecekleri öne sürülmüştür. Sumer coğrafyası ticaret yolları üzerinde yer aldığından, muhtemelen Obeyd döneminden beri söz konusu bölgelerin her birinden gelen topluluklar bölgede bir araya gelmiştir. Uruk kültür dönemi olarak ayrılan şehirleşme sürecinde ise sulama kanalları ve tapınakların inşası hızlanmış, bu işler için anlaşılabilir ekstra insan gücü gerekmiştir. Bu nedenle Sumer bölgesi halkının, Basra körfezi yakınlarından ilk yerleşimcilerle, çevre bölgelerden gelen/getirilen insanlardan oluştuğu, MÖ 4. binyıl ortalarında Uruk ve çevresindeki şehirleri kuran veya büyüten yerleşimcilerin uzun süredir bölgeyle irtibatı olan, Kuzeydoğudan Güneye ve Doğuya uzanan ticaret yollarını kolonizasyon yöntemiyle kontrol altında tutan topluluklar oldukları önerilebilir. Yazılı belgelerden anlaşıldığına göre, inançlarındaki gök ve dağ fenomenlerinin baskınlığı, bitişken yapıllı dilleri ve uzun mesafeli ticaret yollarına hâkimiyetleri dağlık bölgelerle bağlantılı, pastoral göçebe hayat tarzına sahip topluluklar olma olasılıklarını güçlendirmektedir. Bu yüzden Türkistan'dan çıkış yaparak Güney Mezopotamya'ya ulaştıkları düşünülen "Proto-Türkler" ile ilişkilendirilir. Bu görüşü destekleyecek çok fazla argüman sunulabilir, hatta Sumer ve Türk inançlarının ortak ve benzer tarafları, üzerinde ayrı bir çalışma yapılmasını gerektirecek kadar fazladır. İnançlar yaşam şartlarıyla paralel olarak şekillendiğinden birbirine çok uzak ve tamamen farklı ekolojik yapıya sahip coğrafyalardaki fenomenlerin bu kadar benzerlik göstermesi, dil, arkeolojik bulgular ve ticaret yollarının yönüyle birleşince Sumerlilerin atalarıyla Türklerin atalarının ortak olduğunu veya erken dönemde aynı coğrafyada yaşamış olabileceklerini düşünmek mantıksız bir zorlama olarak değerlendirilemez. Ancak şu ana kadar çiviyazılı belgelerde Sumerlileri belli bir etnik grupla doğrudan bağdaştırmaya yetecek kesinlikte bir kanıt bulunmamıştır.

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta Uruk döneminde belirgin şekilde görülen Güney Mezopotamya-Anadolu bağlantısıdır. Sumerlilerin kimliği üzerine görüşler ileri sürülürken bu konu üzerinde fazla durulmadığı anlaşılmaktadır. Zira şu ana kadar Anadolu'da bulunan

en eski çiviyazılı belgeler MÖ 2. binyıl başlarına tarihlenmektedir. Ancak Anadolu'da, Fırat Nehri üzerinde Uruk ile eşzamanlı kurulan bazı yerleşimlerde Uruk kültürü unsurlarının varlığının tespit edilmiş olması ve Anadolu'nun bilinen en eski dili Hattice'nin Sumer ve Hurri dilleriyle yapısal benzerliğine dair bulgular, Anadolu coğrafyasında yazılı belgeler üzerine daha fazla araştırma yapılması ve konunun bu yönden de değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Kaynaklar/References

- Albayrak, İrfan. “Sembollerden Çiviyazısına Geçiş ve Yazının Anadolu’ya Gelişi”. *Archivum Anaticum-Anadolu Arşivleri* 10/2 (2016), 15-26.
- Albayrak, İrfan- Erol, Hakan. “Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/17 Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Sayısı (2018), 153-163.
- Algaze, Guillermo vd. “The Uruk Expansion: Cross-Cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization [with Comments and Reply]”. *Current Anthropology* 30/5 (Aralık 1989), 571-608. <https://doi.org/10.1086/203786>
- Alster, Bendt - Westenholz, Aage. “The Barton Cylinder”. *Acta Sumerologica* 16 (1994), 15-46.
- Arik, Durmuş. “Eski Türklerde Gök-Tanrı”. *Kökler Yay Çeken Kavimlerin Şafağı*. ed. Sergen Çirkin. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Biggs, Robert D. - Postgate, John Nicholas. “Inscriptions from Abu Salabikh, 1975”. *Iraq* 40/2 (1978), 101-117.
- Bilgiç, Emin. “Sümerler”. *Türk Ansiklopedisi*. C. 30. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1981.
- Black, Jeremy. *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*, Oxford. 1998. Oxford, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>
- Black, Jeremy- Green, Anthony. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*. çev. Yasemin Birhekimoğlu. İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003.
- Bottero, Jean- Kramer, Samuel Noah. “Mezopotamya mitolojisi”. çev. Alp Tümertekin, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cathcart, Kevin J. “The earliest contributions to the decipherment of Sumerian and Akkadian”. *Cuneiform Digital Library Journal* 2011/1 (2011). https://cdli.ucla.edu/pubs/cdlj/2011/cdlj2011_001.html
- Chemery, Peter C. “Sky: Myths and Symbolism”. *The Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade. C. 13. New York: Maximillian Publishing, ts.
- Chiera, Edward. *They Wrote on Clay*. Chicago: The University of Chicago Press, 1969.
- Childe, V. Gordon. *Doğu'nun Prehistoryası*. çev. Şevket Aziz Kansu. Ankara: TTK, 2010.
- Crawford, Harriet. “Dilmun, victim of world recession”. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*. 26/13-22. JSTOR, 1996. <https://www.jstor.org/stable/41223567>
- Çeçen, Salih- Gökçek, Gürkan. “Sümerce’de Kültür Tarihimize Dair İzler”. *Akademi Günlüğü, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1/1 (2005), 1-7.
- Çelebi, Nurgül. “Sin Kültünde Ay Tutulmasının Politik ve Dini Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2023), 432-454.
- Çirkin, Sergen. *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Deimel, Anton. “Schultexte aus Fara (WVDOG 43)”. Leipzig, 1923.
- Delougaz, Pinhas. *The Temple Oval at Khafajah*. Chicago: Univ. Press, 1940. <https://ixtheo.de/Record/1075820979>

- Dijk, Johannes Jacobus Adrianus van vd. “Ur III Incantations from the Frau Professor Hilprecht-Collection, Jena”. *Texte und Materialien der Frau Professor Hilprecht Collection of Babylonian Antiquities im Eigentum der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. <https://ixtheo.de/Record/372474136>
- Durmuş, İlhami. “Sumerlilerin Kökeni ve Kültürü”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/17 Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Sayısı (2018), 177-200.
- Edwards, Iorwerth Eiddon Stephen vd. *The Cambridge Ancient History*. Cambridge University Press, 1970.
- Edzard, Sibylle - Edzard, Dietz Otto. *Gudea and his dynasty*. University of Toronto Press, 1997.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2003.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm: İlkel Esrime Teknikleri*. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Erkal, Mehmet Mustafa. “Buryat İnanışlarında Bir Kutsal Yer: Olkhon Adası”. *Dini Araştırmalar* 26/64 (2023), 25-44.
- Erkal, Mehmet Mustafa. “Soyot Türklerinin İnanışları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/12 (2024), 757-766.
- Erol, Hakan. “Eski Mezopotamya’da Matematik, Genel Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 62/1 (2022), 187-208.
- Espak, Peeter. *Ancient Near Eastern gods Enki and Ea: diachronical analysis of texts and images from the earliest sources to the Neo-Sumerian period*, 2006.
- Falkenstein, Adam. *Das Sumerische*. Brill Archive, 1964.
- Fodor, Istvan. “Are the Sumerians and the Hungarians or the Uralic Peoples Related?” *Current Anthropology* 17/1 (Mart 1976), 115-118. <https://doi.org/10.1086/201674>
- Foxvog, Daniel A. *Elementary Sumerian Glossary*. Berkeley: University of California, 2008. <https://www.academia.edu/download/85882238/Glossary2022.pdf>
- Frangipane, Marcella. “A 4th-Millennium Temple/Palace Complex at Arslantepe-Malatya. North-South Relations and the Formation of Early State Societies in the Northern Regions of Greater Mesopotamia”. *Paléorient*, 45-73.
- Frankfort, Henri. “Archeology and the Sumerian problem”. *Studies in ancient Oriental civilization*. <https://ixtheo.de/Record/1127271156>
- Frankfort, Henri. “Archeology and the Sumerian problem”. *Studies in ancient Oriental civilization*. <https://ixtheo.de/Record/1127271156>
- Frayne, Douglas R. *Presargonic Period (2700-2350 BC) The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods*. University of Toronto Press, 2008.
- Frayne, Douglas R. *Sargonic and Gutian periods (2334-2113 bc). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods*. Toronto: The University of Toronto Press, 1993.
- Furlani, Giuseppe. “La Religione Babilonese e Assira”. *Storia Delle Religioni*. ed. Raffaele Pettazzoni. C. 6. Bologna: Nicola Zanichelli, 1928.

- George, Andrew R. vd. "Cosmogony in ancient Mesopotamia". *Anfang & Ende: vormoderne Szenarien von Weltenstehung und Weltuntergang*. Darmstadt: von Zabern, 7-25.
- Gökçek, L. Gürkan. "Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Sülaleler Dönemi". *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*. ed. L. Gürkan Gökçek. İstanbul: Değişim Yayınları, 2020.
- Gültekin, Huzme. *Türk Halk İnanışlarında Adak*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Günbattı, Cahit. "Kültepe'den Akadlı Sargon'a ait bir Tablet". *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 3/1 (1997), 131-155.
- Hafford, William B. "The Royal Cemetery of Ur". *Journey to the City: A Companion to the Middle East Galleries at the Penn Museum*, 195-234.
- Hallo, William W. "Enki and the Theology of Eridu". *Journal of the American Oriental Society* 116/2 (Haziran 1996). <https://www.jstor.org/stable/605698>
- Harva, Uno. *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*. çev. Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2005.
- Hiebert, Fredrik Talmage. "The context of the Anau seal". *Sino-Platonic Papers* 124 (Ağustos 2002).
- Jacobsen, Thorkild. "Cosmos as a State". *The intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay of Speculative Thought in the Ancient Near East*. ed. Henri Frankfort. Chicago: The University of Chicago Press, 1946.
- Jacobsen, Thorkild. *Karanlığın Hazinelei*. çev. Sibel Erduman. İstanbul: Paris Yayınları, 2017.
- Janin, Raymond. "Jestin (Raymond), Tablettes sumériennes de Suruppak conservées au musée de Stamboul". *Revue des études byzantines* 37/191 (1938), 480-480.
- Kahya, Ömer. *Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Rüya*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019. <https://dspace.ankara.edu.tr/items/fff44d20-2140-4aff-b7c3-9c2ca1cf45ac>
- Kahya, Ömer. "Sumerce Kaynaklara Göre Ölüler Diyarı'nın Yeri". *Archivum Anatolicum* 9/2 (2015), 25-46.
- Kalkan, Emrullah. *Uruk kültürünün yayılım teorileri*. Dokuz Eylül Üniversitesi (Türkiye), Yüksek Lisans Tezi, 2014. <https://search.proquest.com/openview/214ddcb2832bca232250805273d30e6f/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>
- King, Leonard William. *Babil mitolojisi: Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları*. çev. İnönü Korkmaz. İstanbul: Maya Kitap, 2020.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümerler Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri*. çev. Özcan Buze. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Kramer, Samuel Noah. *Tarih Sümer'de Başlar*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Kuhrt, Amelie. *Eski Çağ'da Yakındoğu*. çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

- Kuliyeva, Zeynep- Bahşeliyev, Veli. "Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü Azerbaycan". *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 23 (2018), 29-52.
- Labat, Rene. *Manuel D'epigraphie Akkadienne*. Paris: CNRS, 1976.
- Landsberger, Benno- Tosun, Mebrure O. "Mezopotamya'da medeniyetin doğuşu". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2/3 (1944), 419-436.
- Landsberger, Benno - Tosun, Mebrure Osman. "Sümerler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1/5 (1943), 89-96.
- Longdon, Stephen. "Monotheism as the Predecessor of Polytheism in Sumerian Religion". *Evangelical Quarterly: An International Review of Bible and Theology* 9.2 (1937).
- Maiocchi, Massimo. "Writing in Early Mesopotamia". *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* 22 (2019), 395-424.
- Masatoğlu, Mehmet. "Ramayana Destanındaki Karakterlerin Analizi". *Toplum Bilimleri Dergisi* 24 (2019), 99-114.
- Mayers, Jennie. "Šamaš of Sippar and The First Dynasty of Babylon". *Studies Presented to Robert Biggs*. ed. P. Bechtolshaeim. Chicago: The Oriental Institute of Chicago, 2007.
- Michalowski, Piotr. "Sumerian as an Ergative Language, I". *Journal of Cuneiform Studies* 32/2 (Nisan 1980), 86-103. <https://doi.org/10.2307/1359671>
- Mieroop, Marc Van de. "Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323". *çev.: Sinem Gül, Homer Kitapevi, İstanbul*.
- Owen, David I. *Neo-Sumerian Archival Texts Primarily from Nippur in the University Museum, the Oriental Institute, and the Iraq Museum (NATN)*. Eisenbrauns, 1982. https://books.google.com/books?hl=tr&lr=&id=fd1fckGvwUQC&oi=fnd&pg=PP13&dq=David+I.Owen,+Neo-Sumerian+Archival+Texts+Primarily+&ots=X6r6_E5hXM&sig=bRYcXC36-Lg-guVjbhCNuZTLlQ
- Roth, Martha T. (ed.). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago: Oriental Institute, 1956.
- Roux, George. "Sumerler Denizden mi Çıktılar?" *çev. Adnan Khiloğulları. Eski Yakındoğu*. ed. Jean Bottero. Ankara: Dost Kitabevi, 2005.
- Rubio, Gonzalo. "On the Alleged 'Pre-Sumerian Substratum'". *Journal of Cuneiform Studies* 51/1 (Ocak 1999), 1-16. <https://doi.org/10.2307/1359726>
- Sarianidi, Victor. "Southern Turkmenia and Northern Iran. Ties and Differences in Very Ancient Times". *East and West* 21/3/4 (1971), 291-310.
- Schrijver, Peter vd. "Talking Neolithic: the case for Hatto-Minoan and its relationship to Sumerian". *Talking Neolithic (Washington: The Institute for the Study of Man)*, 336-374.
- Sollberger, Edmond. "Pre-sargonic and Sargonic economic texts". *London: The Trustees of the British Museum*. <https://cir.nii.ac.jp/crid/1130282273260444928>
- Tinney, S. "The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary". 2006. <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/index.html>

- Tseretheli, M. "I. Sumerian and Georgian: A study in Comparative Philology". *Journal of the Royal Asiatic Society* 46/1 (1914), 1-36.
- Tuna, Osman Nedim. "Sümer-Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 37/1989 (1994), 257-293.
- Verderame, Lorenzo. *Archaic Tablets and Fragments from Ur (ATFU). From L. Woolley's excavations at the Royal Cemetery*. DiCAM, 2013. <https://iris.uniroma1.it/handle/11573/524405>
- Vidale, Massimo. *A Oriente di Sumer*. Roma: Carocci Editore, 2010. <https://www.research.unipd.it/handle/11577/2518017>
- Wagner, Heinrich. "The typological background of the ergative construction". *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature*, 37-74.
- Wang, Xianhua. *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*. Ugarit-Verlag, 2011. <https://ixtheo.de/Record/659282283>
- Wegner, Ilse- Bomhard, Allan R. "Introduction to the Hurrian language". *AstroCornell Edu. March*.
- Woolley, Leonard. *The Sumerians*. Oxford: Oxford University Press, 1928.
- Woolley, Leonard. *Ur of the Chaldees: A Record of Seven Years of Excavation*. U.K.: Ernest Benn Limited, 1929.
- Yıldırım, Nurgül. "Eskiçağ'da Aşkın ve Savaşın Mezopotamyalı Sahibi 'Tanrıça İnanna/İştär'". *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*. ed. L. Gürkan Gökçek. İstanbul: Değişim Yayınları, 2019.
- Zettler, Richard. "Reconstructing the world of ancient Mesopotamia: Divided beginnings and holistic history". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46/1 (2003), 3-45.
- Zólyomi, Gabor. "Akkadian and Sumerian language contact". *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; 36: The Semitic languages*, 396-404.
- "Orta Asya'nın Anau ve Namazgah Kültürleri", ts. <https://acikders.ankara.edu.tr/>

